

СИЧОВА Вікторія Вікторівна,
д-р наук держ. упр., доц., проф. каф. соціальної
і гуманітарної політики ХарРІ НАДУ

ДУМСЬКА ОПОЗИЦІЯ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ РОСІЇ

Аналізується характер, основні вимоги та методи діяльності парламентської опозиції в I – IV російських Державних думах. Визначаються результати її впливу на систему державного управління дореволюційної Росії, етапи змін державного механізму.

Ключові слова: система державного управління, державний механізм, парламентська (думська) опозиція.

Сычова В. В. Думская оппозиция в системе государственного управления дореволюционной России

Анализируется характер, основные требования и методы деятельности парламентской оппозиции в I – IV российских Государственных думах. Определяются результаты ее влияния на систему государственного управления дореволюционной России, этапы изменений государственного механизма.

Ключевые слова: система государственного управления, государственный механизм, парламентская (думская) оппозиция.

Sychova V. V. The Duma's opposition in the system of the public administration pre-Revolutionary Russia

The article include analyze of the character, the basic requirements and the methods of activity of the parliamentary opposition in the I – IV Russian State Duma. It is found out the results of its influence on the system of public administration of pre-revolution Russia, the stages of changes of state mechanism.

Key words: system of public administration, state mechanism, parliamentary (Duma's) opposition.

Постановка проблеми. В умовах подальшої трансформації українського суспільства, формування нового складу Верховної Ради України VII-го скликання, подальшого загострення протистояння між політичною опозицією та владою на особливий інтерес заслуговує аналіз обставин виникнення й особливостей розвитку українського парламентаризму. У даному контексті актуалізується досвід функціонування інституту парламентської опозиції на східноукраїнських землях у XIX – на початку XX ст., який зародився в надрах російської системи державного управління. Дореволюційна Державна дума Росії є історичною основою не лише російського, але й багато в чому українського парламентаризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми взаємовідносин дореволюційної думи і влади аналізувалися в основному в історичних, правових і політологічних дослідженнях російських і українських учених, таких як: Р. Ш. Ганелін, Ю. Д. Древаль, Н. П. Єрошкін, В. С. Журавський, В. Б. Чурбанов. Проте дослідники у своїх працях, як правило, побічно торкалися питання впливу думи на державний механізм. Історики-емігранти робили висновок, що створення Державної думи Росії як законодавчої установи разом із Державною радою в корені змінило всю систему державного управління Росії [10, с. 463 – 469, 533 – 539; 12, с. 5 – 9]. Навіть радянські вчені, які називали Державну думу не інакше як інститут для підтримки конституційних ілюзій, «псевдопарламентаризмом», не могли не визнати змін і «ускладнень» у системі державного управління дореволюційної Росії [5, с. 272 – 284]. У другій половині 1990-х рр. російські дослідники показували вплив дореволюційної Державної думи на зміну системи державного управління в контексті структурно-функціонального підходу [9, с. 133–181; 11; 14].

Вплив думської опозиції на державне управління (як суспільний інститут і систему органів влади) дореволюційної Росії не був предметом безпосереднього аналізу вчених, комплексне дослідження з даної проблеми в українській історіографії відсутнє, що обумовлює наукову актуальність теми.

Мета статті. Автор поставив перед собою мету проаналізувати вплив діяльності думської (парламентської) опозиції на систему державного управління дореволюційної Росії.

Виклад основного матеріалу. У ході революції (1905 – 1907 рр.) імператор Микола II усвідомив необхідність зміни державного механізму на конституційну монархію. Таке рішення царя було обумовлене, зокрема, сильним впливом ліберальної опозиції [2, с. 5–51; 10, с. 371–391]. За твердженням В. Чурбанова, на початку ХХ ст. в опозиції самодержавству було близько 30 % інтелігенції, а за донесеннями (Миколі II) міністерства внутрішніх справ – трохи не вся вона поголовно [18].

Двопалатний парламент Росії (Державна дума – нижня палата, Державна рада – верхня палата) був створений у квітні 1906 р. в результаті управлінського рішення (царя) на підставі ухвалення Основних державних законів [1]. Думська монархія утворилася як дуалістична, а не парламентська (з обмеженими повноваженнями законодавчого органу), проте припускала розподіл гілок влади. Імператор, як і раніше, зберігав повноту виконавчої влади. Але народне представництво отримало важелі впливу на законодавчу та фінансову сфери. Основні державні закони визначали взаємовідносини Державної думи й Державної ради, а також парламенту з Радою міністрів і центральним апаратом. Для проведення в життя нового закону або скасування старого була потрібна згода обох законодавчих палат. Цей же принцип застосовувався в бюджетних питаннях: бюджет, асигнування, податок, державна або гарантована державою позика здійснювалися лише після схвалення законодавчими установами. Дума отримала право законодавчої ініціативи, а також могла давати згоду на законопроекти, що вносилися виконавчою владою, редагувати їх. Законопроект, що не отримав її схвалення, не набував чинності хоча уряд міг обійти Думу, вводячи потрібні йому закони за ст. 87 Основних законів. Державна дума, як і Державна рада, мала право вносити запити міністрам, коли дії органів влади або конкретних урядовців були незаконними. Запит можна було направити лише міністру, який згідно із законом підпорядковувався Сенату.

Державна дума обиралася на п'ятирічний термін, на підставі складної (куріальної) системи виборів (на мажоритарній основі). Не було групи населення, яка принципово позбавлялася б права голосу, хоча жінки права голосу не мали. За

допомогою інституту голосування, близького до загального, управління державою певною мірою контролювалося народним представництвом. До заняття державною діяльністю допускалися представники тих прошарків суспільства, які раніше в кращому випадку брали участь у місцевому самоврядуванні. Державна рада складалася наполовину з осіб за призначенням Государя, наполовину з виборних осіб [5, с. 252 – 260; 10, с. 444; 12, с. 6].

Тож, спираючись на структурно-організаційний підхід, можна з упевненістю констатувати зміну державного механізму, а саме зміну правових норм, які служать інструментом організації управлінських процесів, і зміну системи органів влади: виникнення парламенту та його відносини, зокрема, з виконавчою гілкою влади.

Нова система державного управління проіснувала 11 років. Ряд змін у державному механізмі в цей період був обумовлений діяльністю парламентської опозиції. Її структурно-організаційне оформлення відбулося в першій Державній думі. Парламентська опозиція мала три напрями: ліберально-демократичний (лівоцентристський) (найбільша думська фракція – фракція Конституційно-демократичної партії зі 179 депутатів, що становили 36 % депутатського корпусу), радикальний (лівий) (120 депутатів (24 %) з фракцій трудовиків і соціал-демократів) і поміркований (правоцентристський) (менше ніж 20 земських діячів з октябристів і прогресистів). Ліберально-демократична і радикальна думські опозиції склали в кількісному відношенні більшість (60 %) російського парламенту першого скликання.

До лівоцентристської опозиції приєдналася українська парламентська громада, яка складалася з 44 депутатів – представників українських губерній, майже половина з яких були селянами, на чолі з адвокатом з Чернігівщини І. Шрагом. Вона вимагала децентралізації державного управління Російської імперії на засадах обласної та національно-територіальної автономії; скликання Українського сейму із законодавчими функціями (який обирався депутатами обласних (національних) сеймів на основі загального, рівного, прямого, таємного голосування); визнання української мови державною на території України [4, с. 86]. Проте першочерговими завданнями для українських депутатів були соціально-економічні (про «здобуття землі і волі», розподіл всієї землі між селянами) питання, а національне порушувалося епізодично, відкладалося до вирішення інших питань [4, с. 87].

Опозиція в думі першого скликання не обмежилася критикою уряду. Вона розробила альтернативний урядовому курс внутрішньої політики (відповідь на промову царя перед думою). Парламентська опозиція, зокрема, вимагала відставки кабінету І. Горемікіна та створення уряду, відповідального перед думою. Передбачалося, що майбутній уряд буде коаліційним, до його складу увійдуть ліберальні урядовці, представники громадськості, у тому числі й члени думської кадетської фракції.

Вотум недовіри уряду, висловлений думою (в травні 1906 р.), не вплинув на долю кабінету міністрів. Проте під впливом парламентської опозиції, міністри, за згодою царя, зробили спробу подальших змін у системі державного управління. У червні 1906 р. вони вели переговори з численними представниками громадськості про створення коаліційного міністерства з їхнього складу, з яким би погодилася співпрацювати дума (по суті, опозиційна думська більшість). Переговори були зірвані не з вини влади, а через непотрібну завзятість представників ліберально-демократичної опозиції, які наполягали на створенні кабінету з думської більшості [10, с. 499 – 501, 13, с. 271 – 274; 16, с. 44 – 45]. Влада в умовах революції під впливом думської опозиції була готова до істотного оновлення державного механізму.

Уряд використовував тактику ігнорування законодавчих прав парламенту, не пропонуючи до розгляду думі доленосних для країни законопроектів. Маючи законодавчу ініціативу, перша дума встигла ухвалити два законопроекти, з яких лише один був схвалений Державною радою. Найбільш дієвим засобом впливу на державний механізм став інститут запиту. Його, як важливий засіб контрольних функцій думи, легальний метод тиску на виконавчу владу активно використовувала лівоцентристська (ліберально-демократична) й ліва (радикальна) опозиції. Їх представники внесли більшість думських запитів, третина яких була визнана думою терміновими, тобто такими, що потребували нагального розгляду. У вигляді запиту дума отримувала законне конституційне право викривати зловживання влади, засуджувати її протиправні дії, інформувати громадськість про це, вимагати від міністрів відповіді.

На прикладі використання запиту найбільш виразно спостерігається вплив думської опозиції на державний механізм. Останній за структурно-функціональним

підходом можна розглядати як організацію безпосередньої реалізації управлінських цілей, що втілюються в систему цілеспрямованого впливу суб'єктів управління на об'єкти управління, взаємодія між якими ґрунтується на русі інформаційних потоків [6, с. 114 – 115]. Тож цілеспрямований управлінський вплив (закон, наказ, рішення, методи діяльності) суб'єкта управління (царя, міністра) на об'єкт управління (населення) міг викликати реакцію (інформаційний потік) об'єкта (населення) у вигляді наказу виборців депутату. Трансформація наказу виборців у думський запит (завдяки діяльності парламентської опозиції) ставала поштовхом для суб'єкта управління центральної ланки (міністра, начальника департаменту) змінити зміст інформаційного потоку (управлінського впливу): ухвалити нове рішення, запропонувати (на розгляд думи) новий законопроект. Отже, зміст інформаційних потоків на рівні центральної ланки суб'єкта управління змінювався під впливом думської опозиції, що свідчило про перетворення останньої на складову механізму управління державою (як результат об'єктних зворотних зв'язків, що відображають реакції керованих об'єктів на управлінські впливи компонентів суб'єкта державного управління), а також про зміну в цілому державного механізму.

Не всі міністри сприймали критику всерйоз, оскільки запит не міг служити приводом для їх відставки. Проте вони мали публічно перед парламентом пояснювати факти, що містяться в запитах. Депутати ухвалювали рішення з приводу пояснень міністрів на предмет визнання відповідей урядовців задовільними або незадовільними. Запит був засобом привертання уваги громадськості до обговорення конкретних порушень у діяльності урядовців. І ті міністри, які не хотіли допустити загострення політичної ситуації, не ігнорували опозиційну критику. Цар був захищений від будь-якої критики включенням до Основних державних законів статті 24, за якої розпорядження й декрети царя, видані ним в рамках верховного правління або просто безпосередньо своєю особистою владою, мали скріплятися головою Ради міністрів або компетентним з даного питання міністром [1; 10, с. 456].

Опозиційна більшість першої думи не бажала йти на співпрацю з урядом у здійсненні його аграрної програми, вважаючи її поміркованою. Втім об'єктивно, артикулюючи інтереси та вимоги малоземельного й безземельного населення, думська опозиція надавала уряду матеріал для аналізу ситуації на селі й можливість вибору певного управлінського рішення й методів управлінського впливу.

Протистояння першої Державної думи з урядом з приводу вирішення аграрного питання стало приводом для розпуску першого російського парламенту.

Друга Державна дума була більш радикальною. Незважаючи на значне скорочення ліберально-демократичної опозиції (до 98 депутатів-кадетів, що становило 19,6 % думців), збільшилося радикальне крило опозиції до 43,8 % думців (до 104 трудовиків додалося 65 соціал-демократів і більше ніж 50 народних соціалістів і соціалістів-революціонерів). З новою Українською парламентською громадою з 47 (9,4 %) депутатів думська опозиція, налаштована на подальші реформи системи державного управління, не будучи об'єднаною, мала більшість (72,8 %). Помірковано-ліберальний блок (50 октябристів і прогресистів) був готовий співпрацювати з урядом. Водночас в Думі з'явилася права опозиція, уособлена чорносотенцями (менше 30 (6 %) депутатів), налаштована проти конституційного ладу й ліберальних реформ [9, с. 61–62, 71–73, 79–113; 13, с. 214]. Друга дума менше, ніж перша, вдавалася до тактики запиту: депутати внесли лише 30 запитів, більш ґрунтовних, ніж першодумські [13, с. 236; 14, с. 157; 16, с. 34].

Відірваність партій від основної маси населення (в партіях перебувало менше ніж один відсоток населення), слабкість і нелегальний стан більшості з них перетворювали опозицію в Думі в самостійну політичну силу, що відображала інтереси не стільки населення, скільки окремих політичних лідерів. Тому владі з легкістю вдалося організувати провокацію проти лівих (соціал-демократи були звинувачені урядом у змові проти царської сім'ї), щоб використати цю, як привід для розпуску парламенту.

Відсутність правових норм, що регламентували діяльність опозиції, в умовах революції посилювала конфронтацію думи з урядом. Опозиція в I-й та II-й Державних думах поводитися як повноправний суб'єкт (співсуб'єкт) державного управління, спираючись не на існуючі реалії, а на уявлення лібералів про сутність і права парламенту в країнах з парламентською монархією. Її діяльність часто мала деструктивний характер. Розпуск перших двох Дум став відповіддю на дії парламентської опозиції, спробою влади реанімувати колишній механізм управління державою. Антиконституційні заклики думської опозиції лякали й дратували імператора, уряд, штовхали владу на використання перевірених, старих методів

управління: порушення закону, практики особистих зв'язків, політичних репресій, провокацій стосовно опонентів.

Скликання третьої Державної думи підтвердило безповоротність прогресивних змін у системі державного управління Росії на початку ХХ ст. Деякий «відкат назад» – зменшення повноважень думи на підставі ухвалення нового виборчого закону від 3 червня 1907 р., всупереч Основним законам був спробою внесення коректив у механізм управління державою. Система та методи державного управління, притаманні демократичному режиму, застосовані у 1906 р., значно випереджали готовність вищої ланки російського бюрократичного механізму управління до нововведень. Тому здійснення третьочервневого державного перевороту переслідувало мету внести корективи в систему державного управління, щоб зменшити можливий контроль і тиск на владу з боку думської опозиції.

Новий формат виборів призвів до зменшення радикальної опозиції в думі до 35 осіб (7 % депутатського корпусу), подальшого зменшення ліберально-демократичної опозиції (кадетів) до 54 (10,8 %) депутатів і перетворення у помірковану (центристську) опозицію з одночасним збільшенням проурядових сил до 300 депутатів (чорносотенців і октябристів). У третій думі не вдалося утворити Українську парламентську громаду: бажаних було 29 осіб, що було замало для організаційного об'єднання (фракція мала складатися з 30 депутатів) [4, с. 93]. Суттєве зменшення деструктивної опозиції (з 72,8 % депутатів у другій думі до 17,8 % депутатів у третій думі), превалювання проурядових сил (60 %) дало можливість створювати в думі дві більшості: правооктябристську (300 депутатів) і октябристсько-кадетську (262 депутати), а уряду – лавірувати між ними [5, с. 268; 13, с. 341].

Незважаючи на деяке згортання ліберальних тенденцій у державному управлінні, в більш спокійних умовах за стінами і в стінах III думи уряд з деяким запізненням, але послідовно відповідав законопроектами на виклики революції і вимоги попередньої думської опозиції. Дума ухвалила близько 2 500 законів, будучи ініціатором трохи більше ніж 200. Далеко не всі урядові акти містили юридичні норми [13, с. 436; 19]. Проте перелік ухвалених правових актів засвідчив значні зміни всієї системи державного управління. Це – подальша розробка законодавства з аграрного питання, що розпочав П. А. Столипін у період між першими двома думами,

ухвалення законів про соціальне страхування робітників, законопроекту про введення земства в 6-ти західних губерніях (прийнятого за ст. 87), про новий Університетський статут, збільшення державних дотацій земствам на будівництво та утримання шкіл, розширення їх мережі, а також затвердження державного бюджету. Безумовно, це спричинило подальшу децентралізацію державного управління Росії, а також сприяло формуванню умов для виникнення й функціонування регіональної позапарламентської опозиції.

Постановка думською опозицією проблем перед виконавчою владою, використання інституту депутатського запиту (звернення до представників управлінської еліти, до органів судової влади), відкрите обговорення дій уряду в стінах парламенту, інформування про це населення через газети, депутатські звернення до народу, – методи, що впливали на зміну державного механізму дореволюційної Росії, зокрема, на центральну ланку системи державного управління в особі прогресивних міністрів. Так, прем'єр-міністр П. А. Столипін розробив проект реформ, за якими були б засновані 7 нових міністерств: праці, місцевого самоврядування, національностей, соціального забезпечення, сповідання, дослідження й експлуатації природних багатств. Передбачалося, що перераховані міністерства займалися б тими питаннями, які унаслідок слабкого регулювання з боку органів державного управління були предметом постійної критики опозиції. Міністр фінансів В. М. Коковцов, який розробив закони про робітниче страхування, відповідав на запити ліберальної та радикальної опозиції з обставин Ленського розстрілу (квітень 1912 р.). Саме він, будучи головою Ради міністрів, умовив Імператора відмовитися від розробки законопроекту про перетворення думи на законодорадчий орган [13, с. 381, 369].

IV Державна дума репрезентувала майже такий розклад політичних сил, який був у парламенті попереднього скликання. Але піднесення робітничого руху призвело до радикалізації поміркованої опозиції – не лише кадетів, але й октябристів. Ліберальна, а особливо ліворадикальна опозиція четвертої думи (менше ніж 20 % депутатів) у довоєнний період використовували різноманітні форми парламентської діяльності: декларації, звернення до міністрів із запитам, питаннями, а також сецесію (у травні 1913 р. на знак протесту проти релігійних утисків). На незначну кількість запитів відповіли міністри внутрішніх справ і військовий, а також керівник

відділом промисловості [15]. Імператор вирішив призупинити лібералізацію державного управління: відправив у відставку ліберального прем'єр-міністра В. Коковцева, і призначив (в січні 1914 р.) головою уряду консервативного І. Горемікіна. Наслідком даного управлінського рішення стало подальше обмеження законодавчих прав IV Думи. Нехтування вимогами парламентської опозиції призвело до встановлення законодавчого механізму, руйнівного навіть для урядових проектів. Одночасно поширювалася практика надзвичайно-наказного законодавства, адміністративних рішень, які підміняли, витісняли закони. Навіть бюджет на 1914 р. був затверджений не як закон, а як документ, складений урядом «згідно з постановами думи й Ради» й затверджений царем [13, с. 491].

В умовах невдач Росії у Першій світовій війні вплив парламентської опозиції на державний механізм збільшився. На її вимогу за звинувачення в «снарядному голоді» був звільнений з посади військового міністра В. О. Сухомлінов [12, с. 192]. У серпні 1915 р. лівоцентристська (ліберально-демократична) та правоцентристська (поміrkована) опозиційні фракції об'єдналися в Прогресивний блок. Об'єднана парламентська опозиція висунула конструктивну вимогу створити Кабінет суспільної довіри, тобто запропонувала сформувати виконавчу владу шляхом включення представників громадськості, які користувалися довірою ліберально-прогресивних кіл. Роль останніх у справі підвищення обороноздатності країни зростала. Рада міністрів, за ініціативою О. В. Кривошеїна і С. Д. Сазонова, ухвалила рішення про початок переговорів з Прогресивним блоком. Водночас активізувалася права опозиція, яка прагнула розгону думи. Імператор, незадоволений деякими кандидатурами на посади міністрів, скориставшись наявністю двох полярних опозицій в думі, ухвалив рішення про її розпуск. Проте під впливом вимог парламентської опозиції, сім «опозиційних міністрів» на чолі з вищеназваними висловили незгоду з царським управлінським рішенням і пішли у відставку [13, с. 510, 516]. І все ж даний прецедент засвідчив неможливість остаточної ліквідації наслідків лібералізації державного управління, яка була розпочата під впливом думської опозиції.

У 1915 – 1917 рр. система державного управління Росії функціонувала не ефективно, оскільки принципи й методи діяльності державних органів перестали відповідати об'єктивним закономірностям соціально-економічного розвитку

керованого об'єкта. А зміст інформаційних потоків у вигляді управлінських впливів своєчасно не змінювався. Права опозиція в IV думі наполягала на збереженні консервативного бюрократичного апарату, його архаїчних методів управління, незмінності вищої ланки системи державного управління.

Депутати-українці були представниками лівої (радикальної), лівоцентристської (ліберально-демократичної) опозиції, а інші депутати від українських губерній – як правоцентристської (поміркованої), так і правої (реакційної) опозиції. Напередодні та в ході Першої світової війни в Державній думі Росії загострилася конфронтація не лише між депутатами від українських губерній з лівоцентристської, лівої опозиції та урядом, але й між першими та представниками від українських губерній з правої опозиції. Представники українських губерній від правої опозиції звинувачували український національний рух у сепаратизмі, зраді («мазепинстві»). Частина української опозиції з правоцентристської (ліберальної) опозиції проявляла лояльність до уряду.

Критика верховної влади з боку позаблокової радикальної, а також ліберальної опозиції впливала на громадську думку, на настрої населення (як об'єкта управління), посилювала конфронтацію влади й Державної думи. Ігнорування владою вимог радикальної і ліберально-демократичної опозиції паралізувало державне управління у воєнний період, що стало однією з причин соціального вибуху в 1917 р. Одночасне існування і діяльність різновекторних і надмірно полярних (правої і лівої) думських опозицій призвело до послаблення впливу парламентської опозиції на суб'єкт управління, сприяло консервації застарілих методів управління й залишало незмінною вищу ланку державного механізму.

Висновки. Таким чином, за час існування думської монархії в Росії можна виділити три періоди змін у системі державного управління під впливом парламентської опозиції. У період з 23 квітня 1906 р. до 3 червня 1907 р. представники центральної та вищої ланки управління були достатньо сприйнятливі до опозиційного впливу, схильні до ухвалення раціональних рішень, до лібералізації державного управління. З 3 червня 1907 р. до 1915 р. внесення коректив в оновлений державний механізм обмежило можливості Державної думи, парламентської опозиції. Це призвело до деякого відставання у вирішенні нагальних проблем, продовженні вирішення проблем, що назріли в попередній період. Діяльність двох полярних думських опозицій

у 1915 –1917 рр. спричинила ануляцію опозиційного впливу на владу, що дозволило владі застосовувати переважно консервативні методи управління, ухвалювати нерациональні й необґрунтовані рішення в непрозорому режимі. Українська опозиція в парламенті Росії на початку ХХ ст. характеризувалася різновекторністю, фрагментованістю, внутрішніми суперечностями, відсутністю єдиної програми щодо державотворення. Діяльність ліберально-демократичної і радикальної опозиції в Державній думі на початку ХХ ст. сприяла трансформації механізму «самодержавного управління» дореволюційної Росії в бік відкритого (прозорого) державноуправлінського процесу.

Історичний досвід діяльності думської опозиції має цінність для усвідомлення особливостей виникнення й функціонування українського парламентаризму, а також моделі взаємодії інституту парламентської опозиції та державного управління в Україні.

Список використаних джерел

1. **Высочайше** утверждённые Основные государственные законы. 23 апреля 1906 г. // Полн. собр. законов Российской Империи. – Собр. 3-е. – Т. 26 (1906). СПб., 1909. – № 27805. – С. 456. – Режим доступа : www.hist.msu.ru/ER/Text/apr1906.htm.
2. **Ганелин Р. Ш.** Российское самодержавие в 1905 году. Реформы и революция / Р. Ш. Ганелин / АН СССР. Ин-т истории СССР. Санкт-Петербургское отд-ние. – СПб. : Наука. С.-Петербург. отд-ние, 1991. – 221с.
3. **Даль Р. А.** Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Роберт Алан Даль ; [пер. з англ. О. Д. Білогорського]. – Х. : Каравела, 2002. – 216 с.
4. **Древаль Ю. Д.** Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз) : монографія / Ю. Д. Древаль. – Х. : Вид-во НУВС, 2003. – 280 с.
5. **Ерошкин Н. П.** История государственных учреждений дореволюционной России : учебник / Н. П. Ерошкин. – [3-е изд., перераб. и доп.] – М. : Высш. шк., 1983. – 352 с.
6. **Жадан О. В.** Механізм державного управління як об'єкт удосконалення / О. В. Жадан, А. В. Кретьова // Акт. Пробл. держ. упр. : зб наук. пр. – Х. : Магістр, 2005. – № 3 (26). – С. 112 – 116.

7. **Журавський В. С.** Становлення і розвиток українського парламентаризму : (теоретичні та організаційно-правові проблеми) / В. С. Журавський. – К. : Парламент. вид., 2002. – 344 с.
8. **Кирьянов И. К.** Парламент самодержавной России: Государственная Дума и ее депутаты, 1906 – 1907 / И. К. Кирьянов, М. Н. Лукьянов. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1995. – 168 с.
9. **Козбаненко В. А.** Партийные фракции в I и II Государственных Думах России. 1906 – 1907 / В. А. Козбаненко. – М. : РОССПЭН, 1996. – 240 с.
10. **Леонтович В. В.** История либерализма в России 1762 – 1914 / В. В. Леонтович ; [пер. с нем. И. Иловайской] ; под общ. ред. А. И. Солженицына. – М. : Русский путь. Полиграфресурсы, 1995. – 550 с.
11. **Медушевский А. Н.** Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе / А. Н. Медушевский. – М. : РОССПЭН, 1997. – 650 с.
12. **Ольденбург С. С.** Царствование императора Николая II : в 2 т. / С. С. Ольденбург. – М. : Феникс, 1992. – Т. 2. – 256 с.
13. **Смирнов А. Ф.** Государственная дума Российской империи 1906 – 1917: Историко-правовой очерк / А. Ф. Смирнов. – М. : Книга и бизнес, 1998. – 624 с.
14. **Становление** российского парламентаризма начала XX века / [Н. Б. Селунская, Л. И. Бородкин, Ю. Г. Григорьева, А. Н. Петров] ; под ред. Н. Б. Селунской. – М. : Мосгосархив, 1996. – 282 с.
15. **Сычова В. В.** Отношение социал-демократов и трудовиков к внутренней политике правительства: запросная деятельность крайне левой оппозиции IV Государственной Думы в довоенный период (ноябрь 1912 – июнь 1914 гг.) / В. В. Сычова // Политические партии. История. Современность : Тез. докладов и сообщений науч. республ. конф. / ред. кол. : Веркеенко Г. П., Цехновичер Л. Я., Чапкевич Е. И. – Орел : Изд-во Орлов. гос. педагог. ин-та, 1994. – С. 228 – 231.
16. **Тютюкин С. В.** Июльский политический кризис 1906 г. в России / С. В. Тютюкин. – М. : Наука, 1991. – 232 с.
17. **Чурбанов В.** Народное представительство в России: тысяча лет и 72 дня. К 100-летию Первой Государственной Думы / В. Чурбанов // Российская Федерация сегодня. – 2005. – № 22. – С. 47 – 53.

18. **Чурбанов В.** Вторая Государственная Дума: пламя крайностей и дым компромиссов / В. Чурбанов // Российская Федерация сегодня. – 2005. – № 23. – С. 54 – 57.

19. **Чурбанов В. Б.** Третья Дума: драма реформизма / В. Чурбанов // Российская Федерация сегодня. – 2005. – № 24. – С. 46 – 48.